

לא. "למען אנסנו"¹
ניסויים חינוכיים – סיכונים וסיכויים

"נתתה ליראיך נס להתנוסס מפני קשט סלה"
 (תהלים ס, ו)

העולם הכללי רואה ברכה גדולה בקיומם של "ניסויים", ולא בכדי. ניסוי יש בו משום רענון, משום אי-היצמדות לשגרה ולימפטירין כאשתקד' רק מכוח אינרציה, הניסוי מאפשר בחינה, חשיבה מחדש ורפלקציה ולא פעם הוא מייצר הנעה (מוטיבציה) בקרב המעורבים. עם זאת, אין להתעלם מן העובדה שניסוי עלול להיקלע לסיכונים ואף לגרום סיכונים. ניסוי עלול להיכשל ולעתים הנזק אינו קטן – איבוד משאבים, אם משאבי ממון ואם משאבי זמן ואף משאבי נפש; עתים שנושא-הניסיון יכול היה להתקדם וכתוצאה מהניסוי לא זו בלבד שלא התקדם אלא אף נסוג; ולבסוף – פעמים הרבה שניסוי כולל גם מכשולים, צפויים ובלתי צפויים.

משרד החינוך משתלב היטב באותה חדווה יצירתית התומכת בקיומם של ניסויים, במקרה שלו – ניסויים חינוכיים. זה למעלה מעשור פועל במסגרתו גף ניסויים ויזמות, המעודד אנשי חינוך מובילים לפתח דגמים פדגוגיים חדשניים והיוצר תשתית למימוש רעיונות אלה באמצעות רשת של בתי ספר ניסויים ברחבי הארץ. "בתי הספר הניסויים יוצרים ידע חינוכי חדשני, מגבשים אותו למודלים יישומיים, ובסופו של דבר מפיצים את בשורת הניסוי במערכת החינוך כולה, גם לבתי ספר שלא השתתפו בניסוי עצמו"². ה-גף רואה בניסוי "הזדמנות להפצת ההצלחה במערכת החינוך כולה – מערכת החינוך כולה זוכה ליהנות

1 ראו שמות טז, ד: "ויאמר ד' אל משה הנני ממטיר לכם לחם מן השמים ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתי אם לא"; השוה דברים ח, ב-ה: "וזכרת את כל הדרך אשר הולכת ד' אלקיך זה ארבעים שנה במדבר למען ענתך לנסתך לדעת את אשר בלבבך התשמר מצותו אם לא. ויענך וירעבך ויאכלך את המן אשר לא ידעת ולא ידעון אבתיך למען הודיעך כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם כי על כל מוצא פי ד' יחיה האדם... וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' א-להיך מיסרך", ושם שם טז: "המאכלך מן המדבר אשר לא ידעון אבתיך למען ענתך ולמען נסתך להיטבך באחריתך", וראו רמב"ן בפירושו לתורה, שמות שם ודברים שם. יצויין כי במקביל לניסיון ד' את ישראל, גם ישראל מנסים את ד': "יתאו תאוה במדבר וינסו אל בשימון" (תהלים קה, יד); "ינסו אל בלבבם לשאל אכל לנפשם" (שם עח, יח).

2 <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Nisuyim/Odot/Odot.htm>

מהידע החינוכי המצטבר של מפתחי הניסוי. גף ניסויים ויזמות פיתח כלים כדי להבטיח תוצרים יצירתיים, יישומיים ואיכותיים של הניסוי.³

דא עקא, ואולי למרבה הפלא, דומה כי לצד הכלים שפותחו – אחד נזנח. עד עתה לא נוסחה משנה אתית סדורה אשר תיתן דעתה על סוגיית הניסוי החינוכי. משנה סדורה כזו נוסחה, למשל, זה כבר, וממשיכה להיות מנוסחת ומתעדכנת חדשות לבקרים, בסוגיית הניסויים הרפואיים בבני אדם ובבעלי חיים,⁴ אך לא כן בכל הנוגע לניסוי החינוכי. בקעה זו עודנה זוקקת גידור ובאמור להלן אין לראות אלא פתיח ראשוני, אשר תקוותנו כי עוד יבוא בעקבותיו.

“יסוד האומה – יסוד החינוך”

ככל סוגיה ערכית, גם אתגר ערכי זה מחייב ליבון לאור מקורות ישראל. השאלה היא אם לאור הסיכויים ולאור הסיכונים נכון “ללכת” על ניסוי או שעדיף להימנע ממנו. מיותר לומר שאין דין ניסוי אחד כדין ניסוי שני – מדעי הטבע בכה ומדעי הרוח והחברה בכה, השלכה על הפרט בכה והשלכה על הכלל בכה, סיכון כלכלי בכה וסיכון גופני ונפשי בכה וכן הלאה וכן הלאה על זו הדרך, ובכל זאת ראוי לבחון את האמירה הכוללת המסתמנת, כאמור, במקורות ישראל, ולו גם בקציר האומר המתאפשר במסגרת זו.

אם נחדד את השאלה, בנוגע לנידון דידן, הרי הניסוי שערכה המכללה ואשר תואר ותועד בספר להיות מונח (ירושלים תשע”א), הוא ודאי דוגמה נאותה לסיכויים מבורכים אשר לצדם סיכונים לא מבוטלים. מן הסתם הכול יסכימו כי ספק אם ישנו תחום חשוב יותר, אך גם נפיץ יותר, מחינוך: “יסוד האומה ביחש העתיד שלה, תלוי ביסוד החנוך. כבר נודע מכל חכמי לב, כי התקון בחנוך הוא תקון בכל, וזה אמנם נודע לנו מפי הנסיון לכל צדדיו, הרבה יותר ממה שאפשר לדעת מפי השמועה והלמוד” (הרב א”י כהן קוק, דרשה בעת חנוכת בית התלמוד תורה ברחובות ת”ו, מאמרי הראיה, א, ירושלים תשמ”ד, עמ’ 229).

3 שם.

4 ירושלים תשנ”ד, ד’, טורים 469–528; שם, ה’, טורים 431–450, 459–460, 479–482. דומה שלא מעט מתקנות והנחיות אלה עשויות להתיישם בסוגיית הניסוי החינוכי. יצוין כי לאחרונה החל להתגבש בבית הספר לחינוך של אוניברסיטת בר אילן יטופס בקשה לאישור מחקר חינוכי אשר נותן דעתו לסוגיות אלה, זאת ביזמת יו”ר ועדת האתיקה פרופ’ שלמה רומי. טופס זה נסמך על מסמך של ועדת האתיקה המוסדית של האוניברסיטה, עם התאמות מתבקשות, והוא גם נותן דעתו לכללי אתיקה אשר נוסחו ב- APA Ethical Principles of Psychologists and Code Conduct וכן ב- Ethical Guide of EP7.

אם זה "יסוד האומה", אם זה מה שיקבע את עתידה, אם נגיעה בתחום זה משמעו נגיעה ב"כול" שכן מכך הכול מושפע, אזי ברור שבשל כך ודאי חלה חובת זהירות מרבית בכל עיסוק, ודאי בכל שינוי, הנוגע לתחום עדין זה. אותם סטודנטים שחוו את הניסוי ולא חוו את ההוראה הרגילה – זו להם שנה יחידה שבה יכלו ללמוד "כך" או כך". אם היטבנו – מעולה, אך אם הזקנו – הרי זה אולי "מעוות לא יוכל לתקון"⁵ הוא הדין ביחס למתכשר להוראה: במידה וזו ההזדמנות הכמעט יחידה שיש לו לרכוש כלים וידע ומיומנות הוראה טובה, ושוב, אם היטבנו – מעולה, אך אם הזקנו – הרי שוב זה אולי "מעוות לא יוכל לתקון"! נכון שדרך כלל הניסוי נוגע רק באחת או שתיים משנות ההכשרה, ועדיין מן הסתם תהא לכך השפעה משמעותית על המשך הדרך. סוגיה אתית סבוכה ומורכבת רובצת אם כן לפתחנו.

דרך הילוכנו לבחינת הסוגיה תתבסס על דגם "מה הוא – אף אתה", דגם הרואה את הילוך הבורא עם בריותיו כדגם מכוון ומנחה להילוך האדם עם עמיתיו. כך אמרו בספרי (סוף פרשת עקב): "ללכת בכל דרכיו – מה המקום נקרא רחום וחנון אף אתה הוי רחום וחנון... הוי צדיק... הוי חסיד...". וכן במסכת סופרים (ג, יז): "אבא שאול אומר - הידמה לו, מה הוא רחום וחנון אף אתה רחום וחנון".⁶

הנחיה זו לא נותרה ערטילאית ומופשטת אלא קיבלה גושפנקה הלכתית-מעשית. כך הגדיר הרמב"ם את מצוות "והלכת בדרכיו" (דברים כח, ט) ומצוות "ללכת בכל דרכיו" (שם י, יא):

5 קהלת א, טו. וראו משנה חגיגה א, ו: "עבר הרגל ולא חג אינו חייב באחריותו, על זה נאמר 'מעוות לא יוכל לתקון' וחסרון לא יוכל להמנות'. רבי שמעון בן מנסייא אומר: איזהו מעוות שאינו יכול להתקן, זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר, אם תאמר בגונב וגוזל יכול הוא להחזירו ויתקן. רבי שמעון בן יוחי אומר: אין קורין 'מעוות' אלא למי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות, ואי זה זה תלמיד חכם הפורש מן התורה"; משנה סוכה ב, ו: "[...] מי שלא אכל לילי יום טוב הראשון [...] וחכמים אומרים אין לדבר תשלומין, על זה נאמר 'מעוות לא יוכל לתקון' וחסרון לא יוכל להמנות"; וראו ברכות כו ע"א: "מעוות לא יוכל לתקון" זה שבטל ק"ש של ערבית וק"ש של שחרית או תפלה של ערבית או תפלה של שחרית, וחסרון לא יוכל להמנות" זה שנמנו חביריו לדבר מצוה ולא נמנה עמהם". וראו בבלי חגיגה ט ע"ב: "תניא רבי שמעון בן מנסייא אומר: גונב אדם אפשר שיחזיר גנבו ויתקן, גוזל אדם אפשר שיחזיר גולו ויתקן, אבל הבא על אשת איש ואסרה לבעלה נטרד מן העולם והלך לו [...] לא קשיא כאן באחותו פנויה כאן באשת איש, ואי בעית אימא הא והא באשת איש ולא קשיא: כאן באונס כאן ברצון, ואיבעית אימא הא והא באונס, ולא קשיא כאן באשת כהן כאן באשת ישראל".

6 וראו בבלי, סוטה יד ע"א.

[...] ציוונו להידמות בו יתעלה לפי יכולתנו, והוא אמרו "והלכת בדרכיו", וכבר כפל מצוה ואמר "ללכת בכל דרכיו" ובא בפירוש זה, מה הקב"ה נקרא רחום אף אתה היה רחום, מה הקב"ה נקרא חנון אף אתה היה חנון, מה הקב"ה נקרא צדיק אף אתה היה צדיק, מה הקב"ה נקרא חסיד אף אתה היה חסיד [...] שעניינו להתדמות בפעולות הטובות והמדות החשובות שיתואר בהם האל יתעלה על צד המשל [...] (ספר המצוות, מצות עשה ח).

[...] ומצווין אנו ללכת בדרכים אלו הבינוניים, והם הדרכים הטובים והישרים, שנאמר "והלכת בדרכיו". כך לימדו בפירוש מצוה זו: מה הוא נקרא חנון אף אתה היה חנון, מה הוא נקרא רחום אף אתה היה רחום, מה הוא נקרא קדוש אף אתה היה קדוש... להודיע שאלו דרכים טובים וישרים הם, וחייב אדם להנהיג עצמו בהן ולהידמות כפי כוחו (משנה תורה, הלכות דעות א, ו).⁷

והוא הדין אם כן בנדון דידן.

"ד' צדיק יבחן"

מה מטרתו של ניסוי ואת מי נכון לנסות?

פסוק מפורש בספר תהלים (יא, ה) מורה על התשובה, למצער בדגם השמימי: "ד' צדיק יבחן". חז"ל במדרשם (בראשית רבה לב, ג) דנו בענייניו של פסוק זה וציינו לגביו מחלוקת משולשת. מוצגות שם שלוש דעות המבטאות שלושה משלים, ואלה מורים – ככל הנראה – על שלושה סוגי אישים המתאימים לניסוי, זאת במקביל לשלושה סוגי מטרות ניסוי:

כתיב ד' צדיק יבחן ורשע ואוהב חמס שנאה נפשו –

אמר רבי יונתן היוצר הזה אינו בודק קנקנים מרועעים, שאינו מספיק לקוש עליהם אחת עד שהוא שוברם, ומי הוא בודק בקנקנים יפים, אפילו מקיש עליהם כמה פעמים אינם נשברים. כך אין הקב"ה מנסה את הרשעים אלא את הצדיקים שנאמר ד' צדיק יבחן וכתוב (בראשית כב) והאלהים נסה את אברהם.

אמר רבי יוסי בן חנינה הפשתני הזה בשעה שהוא יודע שהפשתן שלו יפה, כל שהוא כותשה היא משתבחת וכל זמן שהוא מקיש עליה היא

7 ראו גם מורה נבוכים, א', נד; שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם, א"ח פריימן (מהדיר), ירושלים תרצח, סימן סג.

משתמנת, ובשעה שהוא יודע שהפשתן שלו רעה, אינו מספיק לקוש עליה אחת עד שהיא פוקעת. כך אין הקב"ה מנסה את הרשעים אלא את הצדיקים שנאמר ד' צדיק יבחן.

אמר רבי אלעזר משל לבעל הבית שהיה לו ב' פרות, אחת כוחה יפה ואחת כוחה רע, על מי הוא נותן את העול לא על זאת שכוחה יפה, כך הקב"ה מנסה את הצדיקים שנאמר ד' צדיק יבחן.

חזקה על הדוברים השונים שכל אחד מהם מייצג סוג אחר של מטרת ניסוי. דומה כי הדגשת רבי יונתן היא על דרך השלילה – את מי אין מנסים. "קנקנים מרועעים" אינם מתאימים לניסוי. אסור לך לערוך ניסוי אצל מי שכישלונו מובטח, מי שהוא חלש ונשבר. יתרה מזאת, כל עוד אינך מובטח שהעומד לנגד עיניך אינו "קנקן יפה", אינך צופה כי הלה יחזיק מעמד וישרוד כדבעי את ההליך, אסור לך לבצע לגביו את הניסוי.

הדגשת רבי יוסי שונה והיא על דרך החיוב – את מי מנסים. לדידו לא די בעמידה בניסוי, לא די בכך שהמנוסה ישרוד ולא יקרוס ויישבר. לא די בכך שהפשתן שלנגד עיניך אינו פשתן "רע", הכרחי שתדע שלנגד עיניך פשתן "יפה". ומה הוא "פשתן יפה"? "כל שהוא כותשה היא משתבחת וכל זמן שהוא מקיש עליה היא משתמנת". ההישג הנדרש הוא התקדמות, שיפור, טיוב. מצב שבו אחר הניסוי, המנוסה יותר "טוב" ממה שהיה לפניו.

רבי אלעזר מעביר את נקודת המבט מן המנוסה אל המנסה, כתוהה מהו חשבונו של עולם המטיל עול. מה הוא "מרוויח"? לשם מה הוא מנסה? דומה כי לדידו ההצדקה היא בהוכחה לזולת מה טיב המקח שמצוי בידיו. כאשר הוא מניח את "העול" על אותה פרה אשר "כוחה יפה" הוא מציג כדבעי את כוחה ואת יכולתה. לשון אחר, הדגש הוא בשכנועו של הזולת.

ומכאן⁸ שלוש אמירות ביחס לתועליותיו של ניסוי, למגבלותיו של ניסוי ולאוכלוסייתו של ניסוי:

8 השוו מלבי"ם, בראשית כב, א: "הנסיון יהיה או לצורך המנסה או לצורך המנוסה או לצורך הרואים, ופה היו שלושתם יחד, כמ"ש במד' ע"ז שלשה משלים. א. מי שידוע שפשתנו יפה מקיש עליו, שהוא לצורך המנוסה להשביחו ולתקנו. ב. משל לפרה שכחה יפה שנותן עליה העול, שהוא לצורך המנסה ועבודתו. ג. משל מי שקנקניו יפים מקיש עליהם, הוא לצורך הקונים והרואים שיראו שהסחורה טובה...". ביאור חלופי לעניינם של שלוש המשלים, ראו הרב דוד דב לבנון, 'הניסיון – נס להתנוסס',

http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?cat=17&id=2804&q לדידו, שלוש המשלים מבטאים שלוש מדרגות של ניסיון: משל הפרות – התגברות על קשיים גופניים של עולם הזה, וזאת דרך קבלת עול המצוות; משל הפשתן – התגברות על קשיים רוחניים

- א. אין לנסות אוכלוסייה אשר קיימת היתכנות סבירה לקריסתה בעקבותיו.
 ב. יתרה מזאת, ספק גדול אם נכון לנסות אוכלוסייה אשר אינך צופה לה שדרוג, התקדמות, טיוב, בעקבותיו.
 ג. יתרון גדול לניסוי שעשוי לשרת אוכלוסיות רחבות בשמשו להן דגם לחיקוי ולאִימוץ.

"נס להתנוסס"

על נקודה עקרונית נוספת הכרוכה בניסוי מעמיד אותנו הרמב"ן בפירושו לתורה (בראשית כב, א). את הרמב"ן – כמו גם פרשנים והוגים רבים נוספים – הטרידה השאלה בעיקר מזווית סוגיית מתח הידיעה והבחירה. כלומר, אחר שהבורא צופה נסתרות ויודע עתידות, מה טעם בהעמדתו את האדם בניסיון? על כך משיב רמב"ן בדברים הבאים:

ענין הנסיון הוא לדעתי, בעבור היות מעשה האדם רשות מוחלטת בידו, אם ירצה יעשה ואם לא ירצה לא יעשה, יקרא נסיון מצד המנוסה, אבל המנסה יתברך יצוה בו להוציא הדבר מן הכח אל הפועל, להיות לו שכר מעשה טוב לא שכר לב טוב בלבד. ודע, כי השם צדיק יבחן (תהלים שם), כשהוא יודע בצדיק שיעשה רצונו וחפץ להצדיקו יצוה אותו בניסיון, ולא יבחן את הרשעים אשר לא ישמעו. והנה כל הנסיונות שבתורה לטובת המנוסה.

רמב"ן מבחין אפוא בחדות בין צד "המנסה" לצד "המנוסה". מבחינת "המנוסה", הוא נתון כל-כולו בבחירה חופשית והוא הוא המחליט לכאן ולטב או לכאן ולמוטב. לא כן מצד "המנסה", שיודע כמובן את סופה של הבחירה ואם כן כל מטרתו אינה אלא "להוציא הדבר מן הכוח אל הפועל", לחשוף מעשית את מסוגלותו הפוטנציאלית של "המנוסה". לא רק להוכיח לו, ולהוכיח לעולם כולו, שהוא "כזה" אלא גם להעניק לו "שכר מעשה טוב" ולא רק "שכר לב טוב". יש להניח שנגד עיני רמב"ן עמד הפסוק שבספר תהלים (ס, ו): "נתתה ליראיך נס להתנוסס מפני קשט סלה"⁹. פסוק זה נדרש על ידי חז"ל (בראשית

ומידותיים, וזאת דרך גילוי כוחות הנפש שחבויים באדם; משל הכלים – בחירת דרך חדשה ובלתי מקובלת, וזאת בעיצוב המנוסה את עצמו ככלי חדש. שימוש פייטני בפסוק, ראו סליחות ליום ששי, לפי מנהג האשכנזים – כמנהג פולין: "שגיאאות שים זדים ולא קונס / לפנים משורת הדין לנו היכנס / מפני קושט סלה יבוש האונס / הנס יתנוסס ונידחי ישראל יכנס".

רבה – וילנא – נה) באותו הקשר שנדון אצל רמב"ן, כלומר בנוגע לניסיונותיו של אברהם אבינו, כאשר ה"ניסיון" נכרך עם "נס" – במשמע תורן הספינה:
 'ויהי אחר הדברים האלה והאלקים נסה את אברהם', כתיב (תהלים ס)
 'נתתה ליראיך נס להתנוסס מפני קושט סלה', ניסיון אחר ניסיון וגידולין
 אחר גידולין בשביל לנסותן בעולם, בשביל לגדלן בעולם, כנס הזה של
 ספינה, וכל כך למה מפני קושט בשביל שתתקשט מדת הדין בעולם, שאם
 יאמר לך אדם למי שהוא רוצה להעשיר מעשיר, למי שהוא רוצה מעני,
 ולמי שהוא רוצה הוא עושה מלך, אברהם כשרצה עשאו מלך, כשרצה
 עשאו עשיר, יכול את להשיבו ולומר לו יכול את לעשות כמו שעשה
 אברהם אבינו, והוא אומר מה עשה, ואת אומר לו 'ואברהם בן מאת שנה
 בהולד לו', ואחר כל הצער הזה נאמר לו 'קח נא את בנדך את יחידך' ולא
 עיכב, הרי 'נתת ליראיך נס להתנוסס'.

מוצבת כאן אפוא המטרה: "[...] בשביל לגדלן בעולם [...] בשביל שתתקשט
 מידת הדין בעולם". הנס – התורן – מתנשא למרחוק וכך מהווה עמידת המנוסה
 בניסיון דגם מנחה לחברה.

במידה רבה רמוזים הדברים בלשון המשנה במסכת אבות (ה, ג): "עשרה
 ניסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום ועמד בכולם, להודיע כמה חיבתו של
 אברהם אבינו עליו השלום".¹⁰ הדיוק הלשוני עשוי ללמד שאכן עיקר המטרה
 הייתה לא בניסיון עצמו, אף לא בנוגע לאברהם עצמו אלא "להודיע!"
 גם דברי הרמב"ם בספרו מורה הנבוכים (ג, כד) לא רחוקים מכך:¹¹

כל ניסיון המופיע בתורה מטרתו ומשמעותו רק שידעו האנשים מה ראוי
 להם לעשות, או מה הם חייבים להאמין. לכן משמעות הניסיון היא,
 כאילו, שיעשה מעשה מסוים שאין הכוונה לאותו מעשה כפרט, אלא
 הכוונה שיהיה דוגמה שיחקו אותה וילכו בעקבותיה... כך יש להבין את
 משמעויות הניסיונות, ולא שהאל יתעלה רוצה לבחון איש ולנסותו כדי
 שידע מה שלא ידע לפני-כן [...] דע זאת אפוא!

10 וראו מהר"ל, דרך החיים על מסכת אבות, שם: "[...] שזהו ענין הניסיון [...] כי זהו לשון
 ניסיון מלשון נס", זאת כחלק מהמשך המשנה שם, העוסקת במגוון נסים. לאמור, זה גם
 עניינו של הנס, העל-טבעי, המיידע עם ועולם את יכולתו של הבורא והכפפתו את חוקי
 הטבע.

11 רמב"ם, מורה נבוכים ג, כד, מהדורת מ' שורץ, ב, עמ' 504–507.

"שיהיה דוגמה שיחקו אותה וילכו בעקבותיה". אברהם אבינו – "אבי הניסיונות" נותר לעולם ועד דגם לעם ישראל. לא בכדי בו, ורק בו, חותמים את ברכה הראשונה של תפילת העמידה: "מגן אברהם";¹² לא בכדי עליו נאמר כי הוא "תחילה לגרים",¹³ כלומר "תחילה" למעצבים עצמם מחדש, ולגמרי, כאברהם; ולא בכדי תואר עם ישראל כ"זרע אברהם אוהבי".¹⁴ זו הייתה מטרת העמדתו של אברהם בניסוי, ולמעשה סידרת ניסויים חוזרים ונשנים – הצבת דגם לדורות.

לדידו של מלבי"ם (בראשית כב, א), זו בדיוק ההבחנה בין המונח המקראי "בחינה" למונח המקראי "ניסיון":

[...] יש הבדל בין ניסיון לבחינה. הבחינה היא שבוחן אם נמצא בדבר מה, מה שיחויב שימצא בו מצד טבעו, למשל הבוחן את הזהב אם הוא זהב ולא סיג, והמנסה ינסה אם נמצא בדבר כח מה שאינו ידוע בטבעו, למשל אם יש בזהב כח המשיכה וכדומה, וכן הבחינה באדם הוא אם הוא שלם עם ה' כפי טבע רוב בני אדם. והניסיון הוא אם יעמוד בצדקתו בדברים שהם למעלה מטבע הבשר, והניסיון אין לו שיעור, שאברהם נתנסה בעשר ניסיונות, שכל ניסיון הוא למעלה מהקודם אליו, וכמ"ש במדרש נתת ליראיך נס להתנוסס [...] בשביל נסותם בשביל גדלם כנס הזה של ספינה [...].

להבנתנו, בנדון דידן המונח "ניסוי" אכן הולם את המכוון, שכן נדון דידן אינו מסתפק בחשיפת פוטנציאל אלא מבקש לקדם מעבר לקיים עתה. "למען נסתך – להיטבך באחריתך!"¹⁵

סיכום

לא בכדי נפתח יומו של האדם בתחינה הנאמרת בפתחה של תפילת השחרית: "ויהי רצון מלפניך [...] ואל תביאנו ולא לידי ניסיון ולא לידי בזיון [...]".¹⁶ אכן, וכי למה לו לאדם להסתכן בניסיון?! אלא שבמקביל, הרי לעיל

12 בבלי, פסחים ק"ז ע"ב; רש"י בראשית יב, ב.

13 בבלי, חגיגה ג ע"א.

14 ישעיה מא, ח; וראה מאמרי 'אברהם אוהבי', האור הגדול – לכבודו של הרב אברהם צוקרמן, ירושלים תש"ע, עמ' 93–100.

15 דברים ח, טז.

16 מקורו: בבלי, ברכות ס ע"ב.

הובהרו תועליות העשויות לצמוח מניסיון! מה הם אפוא הקו הממצע והנקודה המאזנת בין האמירות הסותרות לכאורה?
הראייה קוק זצ"ל נתן דעתו למורכבות זו, וכך ביאר את עניינו של ניסיון, לטב ולמוטב:

יש שהאדם כבר כבש לו את דרכו בחיים, והולך הוא לתומו ע"פ כל אותו המצב שהוא נתון בו, כבש כבר את המכשולים הטבעיים שבתכונותיו הנפשיות, עמד כבר נגד כל המפריעים הסובבים אותו בחברה, העמיד כבר את נקודת רצונו להשכיל ולהיטיב. אך לפעמים פתאום הוא מוצא את עצמו במצב חדש, בסביבה חדשה, בעולם חדש, נשטף מזרמים חדשים המתציבים לעומתו, מה שלא עלו כלל על לבו שהם יבואו כנגדו. זהו תכן הניסיון, שצריכים לחדש את כל מעמד החיים הרוחניים ולהתאזר בגבורה חדשה מקורית ממבוע הנשמה, להיות נשאר עומד בקדושתו ומלא צביון תומתו. וזאת היא הבקשה שאנו מבקשים שלא יביאנו ד' לידי ניסיון, שלא תבוא לידינו הפתעה חדשה באורחות חיינו, שלא יהיה לנו זמן ואפשרות להסתגל אליה ולכבוש לנו את מסילתה באופן שנוכל לילך באורח ישר ותמים, העולה למעלה ברצון ד' בשמירתו דרך תורתו ומצותיו אשר צוה אותנו לטוב לנו כל הימים (סידור עולת ראייה, א, עמ' עז).

רוצה לומר: הבעיה העיקרית עם ניסיון היא כאשר האדם אינו מוכן לו כדבעי. הוא מופתע ולא ערוך. הבקשה ממוקדת אפוא לא בהסרת "האירוע" אלא בהסרת גורם ההפתעה, ה"פתאום". במקומה יש בקשה ל"אפשרות להסתגל [...] לילך באורח ישר ותמים".¹⁷

גישה זו משתלבת כדבעי עם האמור לעיל. סיכום הדברים מורה כי בהחלט נכון לראות בברכה עריכתם של ניסויים חינוכיים ובלבד שמערכת הניסוי מודעת היטב לא רק לסיכוייו אלא גם לסיכונים ונערכת בהתאם. שלושה סייגים הוצבו: אין עורכים ניסוי עם אוכלוסייה שאינה צפויה להחזיק מעמד ולשרוד אותו; יתרה מזו, נכון שלא לערוך ניסוי עם אוכלוסייה שאינה צפויה להתקדם ולהיות "מחר" טובה יותר מ"היום" בעקבותיו; ולבסוף, הצדקה חשובה לניסוי אם הוא צפוי לשרת אוכלוסיות רחבות, בשמשו להן דגם. למרות הקושי שבקיומו של

עיקרון זה, ייתכן לראות בו תנאי מהותי ומעכב. ועל כל זה יש להדגיש את נחיצות ההיערכות המקדימה, ההסתגלות והליכי ההבשלה.

נספח: ניסויים חינוכיים – טיוטה ראשונית להצעת קוד אתי

כאמור, עד היום עדיין לא נוסחה משנה אתית סדורה בסוגיית הניסוי החינוכי, זאת למרות היותה ניסוי בבני אדם. לעיל נוסחו מספר עקרונות ראשוניים, כולל ביסוס, ולהלן מספר סעיפים ראשוניים¹⁸ אשר עשויים לשמש טיוטה ראשונה לבחינה ולגיבוש קוד אתי של מערכת הניסויים החינוכיים, ואידך זיל גמור ותשועה ברוב יועץ:

- יש להקים מועצה לאישור ניסויים חינוכיים. מוצע כי הרכבה יכלול מגוון נציגי מערכות חינוך: משרד החינוך, בתי ספר, מכללות לחינוך ובתי ספר אוניברסיטאיים לחינוך ולצדם אנשי דת, אתיקאים ומשפטנים.
- כל ניסוי חינוכי צריך להתנהל על פי אמות-מידה נאותות מבחינה מדעית וערכית.
- כל ניסוי חינוכי צריך להיות מבוסס מבחינה תיאורטית ומחקרית.
- יש לבצע הכנות מתאימות לניסוי ולספק אמצעים נאותים לביצועו ולהגנה מרבית על קבוצת הניסוי.
- אין לבצע ניסויים חינוכיים כשתוצאותיהם הצפויות הן חסרי תועלת, בלתי נחוצות ואקראיות בלבד.
- על הניסוי החינוכי להניב תוצאות מועילות לטובת החברה, אשר לא ניתנות להשגה בדרכים אחרות, שאינן כרוכות בניסויים.
- מידת הנזק הצפוי לקבוצת הניסוי לעולם לא תעלה על החשיבות והתועלת החיובית הצפויים מהניסוי החינוכי. לעולם צריכה התועלת מהניסוי החינוכי לעלות על הנזק הצפוי.
- כל ניסוי חינוכי צריך להתנהל כך שיפחית, ובמידת האפשר ימנע לחלוטין, כל סבל לקבוצת הניסוי.
- יש להפעיל את הניסוי החינוכי על המספר הקטן ביותר של מתנסים על פי השיקולים הסטטיסטיים המתאימים לניסוי החינוכי.

18 עיקרם, בהתבסס על המשנה הסדורה הנוגעת לניסויים רפואיים – ראו לעיל הערה 4, וזאת בהתאמתם לנדון דידן. אפשרות זו של התבססות נסמכת על הנחת יסוד הגורסת שנוק חינוכי וערכי אינו פחות מנוק רפואי, אם גופני ואם נפשי.

- יש להפסיק כל ניסוי חינוכי ברגע שהחוקר סבור או חושש שהמשכו עלול להזיק למתנסה.
- כל ניסוי חינוכי יבוצע אך ורק על ידי מדענים בעלי כישורים ומיומנויות נאותים לביצוע הניסוי הנתון, ובשיתוף ושילוב פיקוח נאות של בני סמכא בתחום.
- על החוקר המשתתף בניסוי חינוכי להישאר המגן על המתנסה, ושיקול זה עולה על שיקולי הניסוי לטובת הזולת והחברה.
- אסור לחוקר להשתמש בשקרים, ברמאויות או בהסתרת האמת מקבוצת הניסוי.
- על החוקרים לבחון ולסלק כל סיבוך חזוי שניתן למניעה.
- אין לשתף שום אדם בניסוי חינוכי, אלא אם כן הביע את הסכמתו המודעת להשתתף במחקר, לפיכך, צריך כל מתנסה לקבל את מלוא המידע הנחוץ לו לשם קבלת החלטתו להשתתף בניסוי.
- מתנסה שאינו כשיר לקבל החלטות, כגון קטין, מפגר, פסיכוטי, סניילי, או מחוסר הכרה, לא ישתתף בניסוי חינוכי, אלא אם כן ניתנה לכך הסכמתו המודעת של אפוטרופסו.
- המתנסה רשאי בכל עת להפסיק את השתתפותו בניסוי החינוכי, מכל סיבה שהיא.
- בחירת קבוצת ניסוי חינוכי צריכה להיות על בסיס שוויוני ואקראי במידת האפשר, מבלי להטיל את מלוא העומס על קבוצות בודדות בחברה.
- הדאגה לטובתו של המתנסה צריכה תמיד לגבור על הרצון להשיג הישגים לטובת הזולת או החברה.
- על החברה מוטלת חובה לחקוק חוקים ולהתקין תקנות, אשר יסדירו את האיזון הנכון והצודק בין צורכי הניסוי החינוכי לבין טובת הפרט המתנסה.
- על החברה למנות ועדות שתפקידן לבקר את המחקרים בבני אדם, ולפקח על הביצוע הנאות של הניסויים החינוכיים.

ואחר הכול צריך לזכור שלמרות כל התקנות, ההנחיות, החוקים והביקורות החברתיים בנדון עדיין תלויים אנו הרבה בהגינות, ביושר ובאחריות האישית של כל חוקר, כדי שהניסויים אכן ישיגו את מטרותיהם החיוביות מבלי לפגוע שלא לצורך ובמידה בלתי מוצדקת במתנסים.